

Adrian Marino și literatura de călătorie. Despre evadarea prin cultură în *republica literelor*

Florina Ilis

Universitatea Babeș-Bolyai

florina.ilis@ubbcluj.ro

Pentru a cita acest articol: Ilis, F., 2022, „Adrian Marino și literatura de călătorie. Despre evadarea prin cultură în *republica literelor*”. *Romanian Studies Today*. VI, p. 67-75.

Abstract: The present study aims to analyse several possible means of escape and dissimulation employed by literature in the communist period, as well as the means of seeking certain alternative forms of expression in relation with the practices of the official literature. The case under scrutiny is that of critic Adrian Marino, in whose travel journals I identified a both interesting and ambiguous relation between the idea of a journey and that of a masked escape through culture, as well as a means of redefining the cultural borders in relation with the political ones. The phrase “republic of letters” is used and interpreted in the present study in relation with the meaning given to it by Pascale Casanova, analysed in relation with the Romanian critic’s vision.

Keywords: Exile; Diaspora; Travel literature in communism; Adrian Marino.

1. De ce despre Adrian Marino?

În 5 septembrie 2021, s-au împlinit o sută de ani de la nașterea lui Adrian Marino. Centenarul nașterii unuia dintre cei mai cunoscuți istorici și critici literari români din a doua jumătate a secolului al XX-lea ne obligă la un necesar exercițiu de reevaluare critică a operei acestuia. Pe de altă parte, faptul că Marino a activat

într-una dintre cele mai fecunde perioade ale istoriei criticii literare românești face ca numele său să nu poată fi ignorat într-o analiză, fie și generală, asupra fenomenului literar al epocii. În plus, în contextul interpretărilor mai noi, referitoare la dominantă spațială/geografică a literaturii, precum și la raporturile trans-naționale, Adrian Marino – unul dintre cei mai prezenți autori români în spațiul cultural european din a doua jumătate a secolului trecut – reprezintă un caz de excepție care poate fi, în mod concludent, interpretat și sub acest aspect al funcționării și relaționării sistemului cultural românesc în raport cu cel european.

Născut la Iași, în 1921, Adrian Marino a murit la Cluj, în martie 2005. Cariera promițătoare de critic literar, începută la București, ca discipol al lui George Călinescu, i-a fost întreruptă brusc de arestarea, în aprilie 1948, și de condamnarea la închisoare, în 1949, din cauza activității politice avute în cadrul grupării tineretului țărănist. A stat în închisoare până în anul 1957, după care a fost deportat în Bărağan, în satul Lătești, unde a locuit într-o casă de chirpici până în 1963. După eliberare, s-a stabilit la Cluj, în casa soției sale, Lidia Bote. Nu a iubit orașul Cluj, simțindu-se aici ca un *străin*¹, după cum mărturisește, dar, admite, totuși, că perioada de *refugiu* clujeană a fost una *extrem de fecundă și productivă*.

Din 1968, după reabilitare, Adrian Marino a început să publice regulat cărți de istorie și critică literară, dorindu-și să se impună în noua ordine literară a vremii, complet diferită față de cea din 1949, pe care o părăsise forțat de împrejurări. Într-o perioadă în care autoritățile comuniste nu-i vedeau cu ochi buni pe cei fără nicio ocupație, Adrian Marino a izbutit, totuși, să trăiască *fără să semneze state de plată și fără carte de muncă*, ca un liber-profesionist². S-a autoexilat, astfel, la Cluj, unde a început să-și redacteze opera. Activitatea lui Adrian Marino se întinde pe durata a aproape patruzeci de ani, timp în care a scris cărți de autor, recenzii, articole, a publicat studii în volume colective. Textele sale au fost citite atât în țară, cât și în străinătate, după cum o demonstrează și mulțimea recenziilor³. A dobândit notorietate internațională, prestigiul de care s-au bucurat cărțile publicate la Editura Gallimard atrăgându-i, înainte de 1989, invitații la congrese și conferințe în străinătate. Cu prilejul acestor deplasări a redactat o serie de jurnale de călătorie asupra cărora îmi voi concentra analiza de față.

În ciuda acestui prestigiu însă, istoricii literari nu s-au grăbit, după dispariție, la *canonizarea* sa, deoarece Adrian Marino a reușit, ca nimeni altul, să-și creeze numeroase antipații din cauza cărora, în istoriile literaturii române, lipsesc capitole mai ample dedicate operei sale, chiar dacă numele îi este, totuși, menționat, în contextul mai general al epocii. Lectura volumului de memorii *Viața*

¹ A. Marino, 2010, *Viața unui om singur*. Iași, Polirom, p. 107.

² *Ibid.*, p. 108.

³ *Viața, opera și activitatea lui Adrian Marino. Cercetare bibliografică și de referință*. 2010, coord. Florina Ilis, Cluj-Napoca, Argonaut.

unui om singur oferă, cred, explicații ce nu mai au nevoie de nicio interpretare. Cu ajutorul unei singure cărți, Adrian Marino a reușit performanța de a declara război tuturor și pentru totdeauna, fiindcă acest volum autobiografic, apărând postum (2010), nu-i va mai oferi autorului ocazia unor explicații sau nuanțări ulterioare. Campania de presă din 2010, inițiată în *Evenimentul zilei*⁴, în care s-au făcut afirmații despre o posibilă colaborare a lui Adrian Marino cu Securitatea, a reușit, prin dezvăluirile făcute, să tulbure profund lucrurile. Marino însuși a recunoscut, de altfel, în capitolul *Relațiile cu regimul*, că a fost obligat să dea unele informații la întoarcerea din călătoriile în străinătate, precum și despre unii cetățeni străini cu care se întâlnea în România. Ideea de a fi avut un angajament scris cu Securitatea este respinsă categoric de Marino: „Nici vorbă, mai ales, de angajament în regulă, scris, semnat, datat.”⁵ Va fi nevoie, după cum susține criticul Ștefan Borbely, în *Contemporanul*, de inițierea unui proces de reevaluare a operei lui Adrian Marino⁶, care să țină cont de contextul istoric și social al vremii.

2. Literatura de călătorie

Literatura de călătorie a lui Adrian Marino, ilustrată prin volumele *¡Olé! España* (1974), *Carnete europene* (1976), *Prezențe românești și realități europene. Jurnal intelectual* (1978), publicate în perioada comunistă, nu vorbește, în mod explicit, despre *frontiere*, *diaspora* sau *exil*. Acești termeni, înțelegi în contextul acelei epoci și nu în orizontul de interpretare semantic de astăzi, se regăsesc, totuși, subtil exprimați în paginile cărților. Dacă primul text, *¡Olé! España* (1974) era dedicat în întregime unei singure țări, Spania, în celelalte două sunt cuprinse călătoriile realizate în mai multe orașe, din țări diferite (Portugalia, Danemarca, Anglia, Franța, Germania etc.). Străduindu-se, în contextul epocii lui Ceaușescu, să evolueze în limitele de discurs impuse de cenzură, Adrian Marino exprimă o perspectivă mai degrabă *culturală* asupra frontierelor, și nu una politică. Această perspectivă ignoră ideea de graniță politică prin care, în timpul Războiului Rece, Europa era divizată în două mari blocuri ideologice: capitalism și comunism. După modelul consacrat de literatura clasică de călătorie, Marino își construiește discursul fără concesi de formă și compoziție, concentrându-ne numai asupra aspectelor culturale și academice ale locurilor vizitate. Alex Ștefănescu observă că jurnalul de călătorie a lui Marino este despre Marino însuși și nu un document

⁴ Vezi Simona Chițan și Mirela Corlățan, *Mircea Dinescu contraatacă: „Marino era informator”*. În „Evenimentul zilei”, 9 februarie 2010, p. 25.

⁵ A. Marino, *Viața unui om singur*. p. 239.

⁶ Șt. Borbely, 2021, *Singurătatea postumă*. În „Contemporanul. Ideea europeană”, An. XXXII, nr.10, 2021, p.16.

*despre țările vizitate*⁷. Ignorând voit, așadar, aspectele politice, Marino conferă spațiului *străinătății* o dimensiune literar-estetică și își imaginează, în lumina tradiției antice și neo-clasice, o *republică universală a literelor*, ale cărei granițe etnice, politice și/sau sociale să fie suspendate. Singura validare de acces în această Arcadie a literelor o reprezintă, în viziunea sa, calitatea de scriitor/autor la care, firește, aspiră și Marino. Depășind capcana politicului, dar și pentru a evita pe cât posibil cenzura, Adrian Marino apelează la ideea metaforică de *republică a literelor*.

În Prefața volumului *Evadări în lumea liberă* (1993), Marino explică sensul pe care-l conferea acestui tip de evadare prin intermediul călătoriei în afara granițelor țării, spre lumea liberă:

„În intenția mea, aceste jurnale încearcă deci să spargă o blocadă și să evadeze – din plin – în lumea liberă.... Orice ieșire activă a echivalat cu un act de libertate, de fugă și solidarizare cu Europa, de integrare în Republica universală a literelor”.⁸

Reinterpretând la o nouă scară și revalorizând politic textele publicate înainte de 1989, Marino le conferă, din perspectiva acestei noi dimensiuni ideologice și o valoare, implicit, politică, pe care însă, la vremea scrierii, în vederea evitării cenzurii, jurnalele n-o puteau afirma deschis. Prin politizarea ulterioară a ideii de *republică universală a literelor*, Marino ne îndeamnă să descoperim, în vechile sale jurnale intelectuale de călătorie, și o *intenționalitate* ideologică intrinsecă.

Dacă lumea în care călătorea Adrian Marino era, prin comparație cu România comunistă, *liberă*, ne punem, totuși, întrebarea cât de *liberă* era evadarea însăși. Criticul român a început să călătorească în străinătate abia în 1971, când ajungea la Geneva, în Elveția, unde a rămas timp de un an. Având o cultură umanistă solidă, s-a făcut remarcat printre criticii școlii geneveze de literatură din acea perioadă, chiar dacă relațiile cu unii dintre aceștia nu au fost întotdeauna cordiale, după cum le descrie, ulterior, în volumul *Viața unui om singur*⁹. Explicația pe care o dă în volumul autobiografic este aceea că apăruseră unele suspiciuni în ceea ce-l privea, suspiciuni care au făcut ca relațiile cu Jean Starobinski, de pildă, să devină reci și distante. Despre episodul genevez, Marino va recunoaște că a fost unul foarte dur atât din punctul de vedere al relațiilor cu ceilalți, cât și din punctul de vedere al contactului cu noul mediu academic și literar. Principala direcție în critica literară a timpului, împărtășită de reprezentanții școlii geneveze, era structuralismul, o *modă* pe care Marino, format

⁷ Alex Ștefănescu, 2005, *Istoria literaturii române contemporane: 1941-2000*. București, Mașina de scris, p. 715.

⁸ A. Marino, 1993, *Evadări în lumea liberă*. Iași, Institutul European, p. 7.

⁹ A. Marino, *Viața unui om singur*, pp. 154-165.

la școala critică călinesciană, nu o aprecia în mod deosebit, dar pe care și-a însușit-o, mai târziu, ca metodă de analiză în cărțile de critică. În această republică depolitizată a literelor nu există granițe, nu există blocuri ideologice, nu există criterii de selecție, altele afară de unul singur: criteriul valoric. Dar orice criteriu valoric presupune, implicit, ierarhii și instituții care să confere prestigiu literar și să legitimizeze valorile literare. Visul utopic, așadar, al unei republici ideale a literelor dezvăluia pentru Marino, încă de la primele contacte cu Occidentul, că și în lumea liberă funcționau raporturi de forțe opuse și influențe, care confirmau faptul că și republica modernă a literelor presupune un mecanism specific de funcționare, cel mai adesea, supus regulilor pieței.

Cuvintele *exil* sau *diaspora* nu apar însă aproape defel în cele trei cărți de călătorie publicate înainte de 1989: *¡Olé! España* (1974), *Carnete europene* (1976), *Prezențe românești și realități europene. Jurnal intelectual* (1978). Scrise cu prilejul deplasărilor în străinătate, Adrian Marino pune accentul pe ideea de jurnal *intelectual*, pentru a se feri de inevitabilele complicații editoriale, dar și pentru a se delimita de scrierile sau reportajele de călătorie care erau dedicate, în special, promovării turismului. În plus, tot din cauza cenzurii, Marino evită, pe cât posibil, menționarea persoanelor cu care se întâlnea - pentru a nu alerta organele din țară - (deși, din volumul de memorii ne dăm seama că s-a întâlnit, de fapt, cu foarte mulți români din exil). Ce rămâne de menționat din călătoriile sale? Vizitele în muzee, în case memoriale, în anticariate, în librării și biblioteci, dar și o discuție depolitizată despre cultura europeană și despre cultura românească, cât și despre încercările de a construi legături culturale care să depășească aspectele ideologice. Nici reprezentanții exilului românesc nu-i produc lui Adrian Marino mai multe satisfacții atunci când ajunge să-i cunoască.

O primă idee, așadar, care reiese din textele de călătorie publicate de Adrian Marino în epoca comunistă este aceea a proiectării în imaginar și utopic a unei republici ideale a literelor, prin suspendarea frontierelor politice și ignorarea blocurilor ideologice Est/Vest. Această idee se completează cu cea a căutării posibilităților de acces în spațiul cultural privilegiat (care nu este, totuși, Occidentul), al *republicii ideale* visate. Concepând proiecte literare și culturale care să fie de anvergura celor similare din Occident, Marino consideră că provincialismul cultural și, implicit, complexul de inferioritate față de culturile mari ale Europei poate fi depășit. Prin publicarea la Editura Gallimard a cărții despre hermeneutica lui Eliade și a studiului despre comparatismul militant al lui Etiemble, Marino demonstra că și un critic literar din Estul Europei se putea afirma în Occident. Ținând cont de contextul politic al vremii, este greu de spus dacă Marino se autoiluziona, conștient sau nu, în raport cu șansele de afirmare ale culturii române, o cultură supravegheată politic de cenzura comunistă. Unele momente de deprimare (28-29 martie 1975, la Paris) ne determină să credem că era destul de lucid încât să nu sesizeze diferențele culturale majore:

„A nu te putea integra, în nici un caz, în structurile occidentale, unde ești străinul prin definiție. ... Alte motive de depresiune nu devin acute decât în străinătate.... Un adevăr greu de suportat este și acesta: cu cât ești mai cultivat, inteligent, sensibil la nuanțele unei limbi și ale unui stil, cu atât mai greu înveți bine o limbă străină. Ceea ce echivalează cu a spune că o limbă străină cu cât este cunoscută mai bine cu atât este cunoscută de fapt mai prost.”¹⁰

Concluzia lui Marino este cât se poate de amară: „Mă simt numai un scriitor de limbă română, care doar foarte ocazional publică într-o altă limbă. Imposibil a depăși această condiție dată.”¹¹ În ediția din 1976 a „carnetelor europene” aceste idei au fost formulate mult mai voalat, dar dezamăgirea lui Marino în raport cu afirmarea monopolului de gândire critică parizian exisa încă de acolo. Chiar titlul „Porți închise” ale micului capitol din episodul parizian este revelator în acest sens:

„Experiența mea vorbește în orice caz tot mai mult de o cultură închisă [cea pariziană], puțin receptivă valorilor străine, care înțeleg să rămână, sau nu pot să rămână decât străine [...]. Dar ceea ce mă surprinde este curiozitatea restrânsă pentru ideile, metodologiile și punctele de vedere de altă proveniență decât pariziană.”¹²

În ciuda, așadar, a entuziasmului pentru afirmarea unei *republici a literelor internaționale/europene*, Marino resimte frontiera/distanța lingvistică care îl separă de confrății occidentali. Neputând discuta despre frontiera ideologică, Marino se referă la o frontieră de limbă ceea ce este, în fond, sinonim cu acceptarea condiției de literatură minoră, marginală, scrisă într-o limbă puțin cunoscută. Și această barieră este, în primul rând, una a limbii, deoarece nu există numai o singură limbă a culturii în Europa modernă – cum exista în Evul Mediu și Renaștere – ci, inevitabil, un monopol lingvistic al marilor culturi și, implicit, o problemă ideologică care readucea în prim plan raportul de inferioritate/superioritate dintre culturi. Problema limbii, mai ales pentru scriitorii, este, în fond, principala problemă a exilului și a diasporei, fiind, de altfel, strâns legată și de problema politică.

Una dintre întrebările la care va încerca să răspundă Adrian Marino, în volumul *Viața unui om singur*, și care a reprezentat pentru mulți români din acea vreme o întrebare existențială a fost aceea a emigrării/rămânerii în Occident. Pentru un scriitor, problema emigrării nu este legată numai de aspectele economice sau sociale, ci și de limba în care acesta scrie. Dacă problemele

¹⁰ A. Marino, 2003, *Carnete europene*. București, Noul Orfeu, p. 84.

¹¹ *Ibid.*

¹² A. Marino, 1976, *Carnete europene*. „Însemnare a călătoriei mele făcută în anii 1969-1975”. Cluj-Napoca, Dacia, p. 131.

economice își pot găsi rezolvare în timp, problema limbii și a scrisului este prezentă mai acut în cazul oricărei discuții despre diaspora. Conceptul de *diaspora* a fost utilizat, inițial, pentru a defini diferitele societăți evreiești obligate să urmeze calea exilului. A revenit însă în discursurile celei de-a doua jumătăți a secolului al XX-lea, și în contextul politic al existenței, în Europa, a celor două blocuri mari ideologice, separate de Cortina de fier. Michel Bruneau definea patru tipuri majore de diaspora¹³: *diaspora antreprenorială* (exemplul chinez), *diaspora religioasă* (religii monoteiste, bazate pe scripturile limbii de origine, pe limba liturghiei), *diaspora politică* (când teritoriul de origine este dominat de gândire străină, dominantă, și un grup opozant este forțat să părăsească țara), *diaspora de rasă și cultură* (afro-americani, de exemplu).

În capitolul despre *Exilul românesc*, din volumul *Viața unui om singur*, găsim o critică destul de dură a exilului românesc. Când vorbește despre exil, Adrian Marino afirmă că a cunoscut destul de bine exilul românesc și că și-a format o imagine „profund critică” și nicidecum una „convențională sau stereotipică”¹⁴ despre acesta. Subliniază faptul că nu se poate vorbi despre exil fără „înțelegerea, definirea și evaluarea exactă a psihologiei sale specifice”¹⁵. Observația este pertinentă, deoarece, în mod evident, există o psihologie specifică a exilatului și care se formează atât prin asimilare în raport cu psihologia dominantă a țării de adopție, dar, inevitabil, și a unor trăsături specifice, provenind din țara de origine. Evidențind astfel de caracteristici și apelând la surse istorice – la exemplul lui Nicolae Bălcescu, de pildă – Marino critică psihologia exilatului român care, părăsind țara, a dus cu sine toate defectele naționale și care ies în evidență și mai clar în țara de adopție. Marino remarcă observațiile lui Nicolae Bălcescu referitoare la defectele capitale ale emigrației române pe care acesta le identifica ca fiind: „lipsa de coeziune și de solidaritate, conflictele permanente, vocația pentru polemici, bârfeli, fracționări și denigrări”¹⁶. Având exemplul exilului românesc din perioada revoluției pașoptiste, Adrian Marino constată că exilul românesc din epoca lui Ceaușescu a pierdut șansa, în perioada Războiului Rece, de a se alătura diasporei altor țări din Est și de a se afirma împreună cu acestea în lupta anticomunistă. Principalele trăsături ale exilului românesc sunt, în viziunea lui Marino, *eticismul, naționalismul și tradiționalismul*, trăsături care nu au, însă, în viziunea autorului, nimic pozitiv; dimpotrivă, fiind asociate unor caracteristici psihologice naționale, vor modela o imagine deloc armonioasă și unitară a diasporei românești. Spre deosebire de emigrația postpașoptistă care era, totuși, în ciuda psihologiei criticabile a

¹³ M. Bruneau, 2010, “Diasporas, transnational spaces and communities”, în *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, (editori) Rainer Bauböck și Thomas Faist, Amsterdam University Press, pp. 35-50.

¹⁴ A. Marino, *Viața unui om singur*, p. 174.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.* p. 175.

exilatului, conectată ideologic și politic la mișcările revoluționare din celelalte țări ale Europei, diaspora românească din anii comunismului i-a apărut lui Marino ca fiind una destul de dezbinată. Observațiile severe despre exilul românesc i-au atras lui Adrian Marino cele mai multe dușmăanii. Mircea Eliade, Monica Lovinescu, Virgil Ierunca, Emil Cioran – pentru a nu-i invoca decât pe cei mai cunoscuți – sunt priviți cu un ochi critic, aspru, tăios, nicidecum cu admirația celor rămași în țară și pentru care vocile de la Europa liberă (Monica Lovinescu) însemnau enorm. Marino s-a simțit nedreptățit de Monica Lovinescu care i-a ignorat scrierile. Recunoaște că *ignorarea* i-a făcut și bine deoarece întors în țară s-a simțit „ușurat” că, neavând contacte cu membrii exilului, nu a fost obligat să dea informații despre aceștia. Pe de altă parte, dacă exilul românesc l-a dezamăgit, nici Occidentul n-a primit din partea lui Marino o adeziune totală, fără rezerve. Adrian Marino critică mediile intelectuale europene și nu găsește, în afară de bibliotecă, un spațiu în care să se simtă... integrat.

Se va simți cu adevărat fericit numai în bibliotecă. Când primește un permis de intrare la British Library (19 mai 1977) exultă bucuros: „*Am fost admis în bibliotecă! Simt că am obținut dintr-o dată o serie de drepturi. Demnitatea mea civică și intelectuală crește. Mi s-a recunoscut o calitate de om liber și de cercetător*”¹⁷. Ne putem pune, astfel, întrebarea dacă nu cumva mult visata republică a literelor nu era reprezentată de un spațiu fără repere spațiale, dar clar conturat, cultural, de bibliotecă și lectură?! Adrian Marino s-a dorit un om de litere, un cetățean al republicii literelor. Și-a dobândit prin cultură acest acces nelimitat, dar, în același timp, Marino vede această republică a literelor în felul său, prin excluderea celorlalți, din diferite motive, din acest spațiu privilegiat. Singurul loc care îndeplinește criteriile cerute de el este biblioteca, singurul loc unde Marino se însoțește, prin lecturi, cu marile spirite ale lumii, dar poate fi, în același timp, și singur.

Între două culturi, opuse la vremea aceea din punct de vedere politic și ideologic, Marino simte drama de a nu se identifica cu niciuna. În încercarea de a ieși din inconfortul neputinței integrării spirituale, Marino apelează la mai vechea idee utopică a unei republici a literelor, în care, după model antic, biblioteca și muzeul să ocupe un loc important. Era, în condițiile epocii comuniste, ideea salvatoare, de rezistență, de depășire prin cultură a frontierelor ideologice. După 1989, Marino va exprima aceste idei sub forma unui discurs *al integrării prin cultură*, și în perioada pre-aderării la Uniunea europeană, îl va nuanța și despovăra de semnificația metaforică inițială, accentuând ideea de europenizare a României prin aducerea Europei acasă. Că există o continuitate între cele două tipuri de discursuri, între cel de dinainte de 1989, dar camuflat prin metafora republicii literelor, și cel de după 1989, care presupune și o dimensiune politică, ne-o demonstrează volumul *Evadări în lumea liberă*. Destinul acestei cărți,

¹⁷ A. Marino, 1978, *Prezențe românești și realități europene*. București, Albatros, p. 226.

publicate în 1993, dar nu ca o carte nouă, ci ca o culegere de texte de călătorie scrise înainte de 1989, este interesant în măsura în care Marino ține să sublinieze o continuitate a ideilor și a tipului de discurs. Regăsim în acest volum, printre textele publicate înainte de 1989, și un jurnal inedit la München ce n-a fost acceptat de cenzură, dar și jurnalul călătoriei în America, din 1990. Ideea de a reuni aceste texte sub un titlu comun – și nu orice titlu – exprimă cât se poate de clar intenția autorului de a reconfirma dorința de *evadare* într-o lume liberă, de a face să dispară frontierele, dar și aceea de conferi unitate operei sale.

Referințe

- Bruneau, M., 2010, *Diasporas, transnational spaces and communities în Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Edited by Rainer Bauböck and Thomas Faist, Amsterdam University Press, 35-50.
- Borbely, Șt., 2021, *Singurătatea postumă*. În „Contemporanul. Ideea europeană”, An. XXXII, nr.10,16.
- Chițan, Simona și Corlățan, Mirela, 2010, *Mircea Dinescu contraatacă: „Marino era informator”*. În „Evenimentul zilei”, 9 februarie 2010, 25.
- Ilis Florina (coord.), 2010, *Viața, opera și activitatea lui Adrian Marino. Cercetare bibliografică și de referință*, Cluj-Napoca, Argonaut.
- Marino, A., 2006, *Biografia ideii de literatură*, 1, Cluj-Napoca, Dacia.
- Marino, A., 2003, *Carnete europene*. București, Noul Orfeu, 84.
- Marino, A., 1976, *Carnete europene*. „Însemnare a călătoriei mele făcută în anii 1969-1975”. Cluj-Napoca, Dacia, 131.
- Marino, A., 1993, *Evadări în lumea liberă*. Iași, Institutul European, 7.
- Marino, A., 1978, *Prezențe românești și realități europene*. București, Albatros, 226.
- Marino, A., 2010, *Viața unui om singur*. Iași, Polirom, 107.
- Manolescu, N., 2008, *Istoria critică a literaturii române. Cinci secole de literatură*. Pitești, Paralela 45.
- Ștefănescu, A., 2005, *Istoria literaturii române contemporane: 1941-2000*. București, Mașina de scris.